

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

викладачів дидактичних якостей, суттєво підвищує ефективність цього процесу, а також сприяє дидактичному самовдосконаленню науково-педагогічного складу.

Таким чином, системне, цілісне уявлення про дидактичну культуру викладача ВВНЗ, розробка методики визначення рівнів її розвиненості є теоретичною передумовою для обґрунтування основних педагогічних умов ефективного розвитку зазначеної властивості.

1. Адлер Ю.П., Маркова Е.В., Грановский Ю.В. *Планирование эксперимента при поиске оптимальных условий.* – М.: Наука, 1976. – 279 с.

2. Балашов В.А. *Формирование профессиональных качеств у слушателей-пограничников в процессе профессионального обучения: Дис... канд. пед. наук: 20.01.06.* – Хмельницкий, 1996. – 263 с.

3. *Новий тлумачний словник української мови у трьох томах 200 000 слів / Укл.: В. Яременко, О. Сліпушко.* – К.: Аконті, 2007. – Т.3. – 862 с.

4. Черепанов В.С. *Экспертные оценки в педагогических исследованиях.* – М.: Педагогика, 1989. – 152 с.

5. <http://www.tradenetsystem.com>.

6. <http://www.slovyk.net>.

Петро Гушоватий, заслужений працівник культури України, доцент,
завідувач кафедри методики музичного виховання і диригування
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях відомого західноукраїнського композитора, диригента, громадського діяча Ярослава Ярославенка (Вінцовського).

Постановка проблеми. Пошук нових концептуальних засад відродження й розвитку української культури ставить перед дослідниками завдання глибоко вивчити й осмислити мистецькі надбання окремих регіонів, зокрема опрацювати різноманітні ланки культурного життя прадавньої української території – Галичини. Будучи тривалий час відірваною від України, протягом 6-ти століть поневоленою іноземними державами, ця земля зазнала відчутного національного, релігійного та політичного гніту. Однак і в часи перебування у складі Австрійської імперії, і під владою Польщі процес розвитку українського мистецтва завжди супроводжувався зусиллями задля утвердження національної самобутності.

Музична культура Галичини є однією із складових частин історії української культури. Період початку і першої половини ХХ століття становить цілу епоху в розвитку не тільки української музики, але й системи музичного виховання. Вона характеризується загальним піднесенням національної духовності, становленням і зміцненням культури взагалі.

Метою статті є ознайомлення читачів із життєвим і творчим шляхом Ярослава Ярославенка (Вінцовського), особистість якого як композитора, громадського діяча, для широких

кіл є майже незнаною. І це тоді, коли його творча постать, активна музична та громадська діяльність, займають помітне місце в мистецькому житті Галичини поряд з такими музично-просвітницькими діячами, як Зиновій Лисько, Нестор Нижанківський, Василь Барвінський, Василь Безкоровайний та ін.

На сьогоднішній день ще не маємо окремих досліджень, присвячених життєвому шляху та творчому доробку Ярослава Ярославенка. Маємо тільки невелике дослідження Василя Лаби “Творець українських маршів Ярослав Ярославенко: життєвий та творчий шлях” написане у формі наукової монографії (Львів, 2000) та декілька статей. Зокрема про видавничу діяльність композитора написано у публікації Н. Никорак “Видавнича діяльність Ярослава Ярославенка і нотне видавництво “Торбан” (Записки НТШ, 2004).

Виклад основного матеріалу. Народився Ярослав Вінцовський 30 березня 1880 року в Дрогобичі в родині професора Львівської гімназії, українського письменника Дмитра Вінцовського. Охрещений був Ярослав-Теоділь (це друге ім'я, крім метрики, ніде більше не вживалося) в місцевій церкві св. Параскеви о. Андрієм Білецьким.

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Батько Ярослава – Дмитро Вінцковський, народився у 1846 році в селі Остра на Тернопільщині. В 1859 році він разом з матір'ю переїжджає до Дрогобича (мати вийшла заміж за Івана Вінцковського – військового шевця поляка за походженням). Навчався він спочатку в школі оо.Василіян, а пізніше в гімназії львівського “Народного Дому”. Згодом Дмитро поступив на філософське відділення Чернівецького університету, в 1873 році стає членом товариства “Просвіта”, а в 1875 році – очолює студентське товариство “Союз”. Члени товариства мали свій хор, урочисто святкували українські свята. І. Франко у листі до М. Драгоманова згадав про Д. Вінцковського, як одного з тих товаришів, які допомогли йому прилучитися до літературної діяльності. Помер батько композитора 25 жовтня 1917 року, саме в день більшовицького перевороту в Петербурзі, куди він виїхав перед відступом російської армії в 1915 році.

Мати Ярослава Вінцковського, – Анна Антонівна Вукри-Верига, з родини Височанських-Петрушевичів, походила з Дрогобича і офіційно мала прізвище Височанська. Рід Височанських походив з Турківщини з села Верхнє Висоцьке.

Крім Ярослава, у подружжя Вінцковських були ще дочки Славомира, Марія, сини Ростислав та Юрій.

Ярослав від природи був обдарованою дитиною і мав потяг до творчості. Щороку родина виїжджала на літні канікули або на Дністер, або в Карпати, де малий Славко слухав пісні і сам радо їх співав.

У 1886 році Ярослав пішов навчатися до української школи у Львові. Керівником його був Григорій Врецьона, який згодом став відомим діячем “Просвіти”. Протягом кількох років він видавав педагогічну газету “Шкільна Часопись”, яка була протиположною польськомовній газеті “Школа”, і гуртувала навколо себе вчителів-українців.

У перші роки Ярослав показував був відмінні успіхи в навчанні. Вже у 1889 році почав брати уроки гри на фортепіано, але через 2 роки через відсутність коштів у батьків змушений залишити це заняття.

З 1892 року майбутній композитор бере уроки музики у професора Мар'яна Пігня – вивчає гру на фортепіано, техніку хорового та вокального співу. Одночасно навчається в гімназії де в основному вивчає гуманітарні предмети. Відомо, що в 1892 році учень III-го класу німецької гімназії Ярослав Вінцковський отримав з фонду 120 ринських допомоги. Цей фонд надавав її тільки обдарованим дітям.

Восени 1898 року Ярослав поступив на інженерний відділ львівської політехнічної школи, де успішно навчався.

У 1894 році в Галичині виникло спортивне товариство “Сокіл”. Рада товариства ухвалила звернутися до українських композиторів із закликом написати “Сокільський марш”. Відгукнувся на заклик “Сокола” і Ярославенко, який в той час ще підписувався власним прізвищем Вінцковський. 27 жовтня 1898 року композитор був прийнятий в члени товариства. Разом з ним були прийняті брати Василь та Володимир Безкороваїні. З Василем, який теж був композитором, пізніше пов'язувала Ярославенка міцна творча співпраця.

В 1900 році Ярославенко разом зі своїм вчителем Г. Врецьоною ввійшов до складу старшини цього товариства. Будучи писарем “Сокола”, композитор вів ретельний облік засідань старшини товариства, реєстрував навіть запізнення. Відомо, що він вносив між старшину українські настрої, наприклад, почав писати протоколи без російського “ы” та твердих знаків, на що погодилася старшина товариства. За браком часу Ярославенко відмовився від посади справника товариства, а також попросив звільнити його від обов'язків вчителя вправ (відомо, що композитор навчав спортивних ігор дітей І.Франка – Тараса, Петра та Андрія, які в 1900 році стали учнями школи вправ).

Я. Ярославенко керував хором товариства “Сокіл”. Так, 6 квітня 1902 року на сокільському святі вперше був виконаний “Марш соколів”, а хор проспівав “Гімн сокільський”, музику до слів В. Корженка написав Я. Ярославенко.

У цей же період Ярославенко став членом “Русько-українського драматичного товариства ім. І. Котляревського”. Одночасно до товариства вступили Ф. Колесса, М. Кордуба, І. Вахнянин, С. Шухевич.

Навесні 1900 року Ярославенко також був секретарем студентського товариства “Основа”, яке серед інших вимог ставило вимогу викладання в інституті предметів українською мовою.

1 березня 1905 року був прийнятий на посаду залізничного службовця в Бродах. В 1910 році працював в Дрогобичі. Від вересня 1911 року і до окупації Львова російською армією у 1914 році Вінцковський працював керівником мостової групи в управлінні львівської залізниці. Відомо, що на початку 1913 року будівничий комісар Ярослав Вінцковський був виборцем на 2-ому етапі виборів до галицького сейму у Львові. Але у зв'язку з хворобою не взяв участі у виборах. До війська його не брали, бо ще перед війною пошкодив праву ногу і до кінця життя накульгував на неї.

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

З 1914 до 1918 року Вінцовський працює на посаді молодшого інженера технічного відділу залізничних шляхів, тобто він перебував на службі царської влади в Галичині. Пізніше продовжував службу при Центральній Раді.

1 серпня 1918 року Ярослав одружується з старшою від себе на 10 років вдовою Євгенією Антонович – донькою о. Теофіла Дмоховського. Народилася Євгенія в Перемишлі 5 жовтня 1870 року. Її перший чоловік був лікарем, мав родинний маєток в селі Рожнів біля Косова, три нафтові копальні біля Борислава, але на початку війни його, як москвофіла, було заарештовано і відправлено до концтабору, де він захворів і невдовзі помер.

За словами В. Лаби, можна зробити висновок, що Ярослава "... спонукали до цього шлюбу меркантильні інтереси, бо не пізніше 1918 року він заснував свою "технічну контору для торгівлі і промислу", яка встановлювала і обладнувала різні заводи, лісопильні, цегельні, а також продавала та скуповувала їхню продукцію" [7, 14].

Ярославенко пробував займатися і педагогічною діяльністю. У 1919 році він проводив заняття на курсах технічного рисівництва (креслення) у торгівельній школі на вулиці Корняктів. Там він викладав будову машин.

З 1 серпня 1927 року Ярославенкові вдалося влаштуватися урядником на залізниці. Одночасно керував духовим оркестром львівських трамвайників та користувався пільгами на проїзд в електротранспорті. 28 лютого 1935 року був заарештований і засуджений польською владою до 2-тижневого арешту за видання революційних пісень.

Після звільнення Я. Ярославенка зі служби на залізниці видавнича справа стала єдиним джерелом доходів для родини. Їх будинок на вулиці Софії, 78 став редакцією та головним складом "Торбану", звідки видання розсилалося замовникам.

У 1939 або на початку 1940 року 60-річний композитор переніс операцію на око, внаслідок чого втратив зір одного ока, а другим став погано бачити.

Радянська влада ліквідувала видавництво "Торбан" і Ярославенко фактично став безробітним композитором без жодних засобів до існування. У березні 1940 року він звернувся до оргкомітету Спілки радянських композиторів України і попросив у неї допомоги, а також включення до числа її членів.

На засіданні спілки йому відмовили.

18 березня 1941 року Ярославенко був прийнятий на посаду музикознавця у львівську філію бібліотеки АН УРСР (колишню бібліотеку ім. Осолінських).

Оскільки видання музичних творів було зосереджене в київському видавництві "Мистецтво", то композитор мусив надсилати туди свої твори для видання та перевидання. В 1939 році видавництво повідомило його, що надсилати в Київ свої пісні він може тільки після їх перегляду львівським композитором В. Барвінським. Вислані у жовтні 1940 року 25 обробок пісень на слова І. Франка, які раніше були опубліковані у випусках "Торбану", так і не побачили світу в Києві. Надіслані Ярославенком на початку червня 10 народних пісень були повернуті до Львова для рецензування В. Барвінським.

Після окупації Львова німцями Ярославенко робив спроби відновити своє видавництво. Але невідомо, чи завершилися успіхом його старання. Як досвідченого залізничника, німці мобілізували композитора в 1941 році до складу допоміжного технічного персоналу залізниці, а рівно через 2 роки призначили його інженером. В 1944 році примусили виїхати до Кракова. За 3 дні до від'їзду Ярославенки передали все своє майно за актом для зберігання подружжю Августиновичів.

15 лютого 1945 року німці звільнили композитора від служби. 1 серпня цього ж року подружжя прибуло до Львова, де застало свій будинок заселеним військовими.

З 1 вересня Ярославенко був відновлений на роботі в бібліотеці АН УРСР, директором якої був його добрий приятель д-р В. Щурат. В 30-х роках композитор поклав на музику його 4 вірші – "Поклін", "Вечірній час", "Просвітянський гімн" та "Витай же нам, Архірею".

20 жовтня 1945 року Ярославенко запропонував видавництву "Мистецтво" перевидати збірку із 20 його пісень, а також перевидати "Альбом українських танців для фортепіано". На початку 1946 року запропонував видати покладені ним на музику вірші І. Франка до 30-річчя смерті поета. Але на свої численні запити та наполягання композитор отримував із видавництва заспокійливі відповіді, а то й зовсім не отримував ніякої інформації.

В 1946 році він запропонував московському "Музигу" видати його обробки польських пісень. Через півроку отримав звітти негативну відповідь.

12 квітня 1948 року Ярославенка звільнили з роботи в бібліотеці. Опинившись на вулиці і терплячи жорстоку матеріальну скруту, композитор в 1948 році звернувся з проханням до Спілки композиторів прийняти його в члени Музфонду. В заяві вказав, що за 50 років праці ним було опубліковано понад 270 власних композицій, а ще є в нього 135 неопублікованих.

2 жовтня 1948 року 68-річний композитор був

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦКОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

прийнятий на посаду вчителя хорового співу в львівську школу для сліпих дітей, де він працював до 1951 року.

Одна з його учениць, пізніше вчителька цієї школи Таїса Хархаліс, згадувала, що взимку 1948/49 навчального року шкільний хор під керівництвом Я. Ярославенка виступав по радіо, а 1 травня 1949 року давав концерт, до програми якого були включені веснянки, гагілки та колискові пісні. Згадувала, що композитор був доброю людиною, ніколи не сварив на учнів. Дивувало її те, що інколи клав у кишеню кілька картоплин зі шкільної кухні.

У листопаді 1948 року композитор скаржився у львівське відділення Спілки композиторів на те, що не має можливості творчо працювати через відсутність фортепіано. Нарешті, 15 січня 1949 року він позичив поламане фортепіано в о. Миколи Замлинського і перевіз його додому. В липні 1949 року він послав у Спілку композиторів СРСР для видання 10 українських народних пісень та декілька сучасних пісень у своїй обробці. З них тільки одна пісня ввійшла до музичного збірника, який вийшов у світ 1950 року. На початку 1950 року Ярославенко запропонував “Музгизу” дещо перевидати зі своїх 50 пісень та 30 народних танців. Не дочекавшись відповіді, він 15 травня 1951 року надіслав їх до Москви. В липні того ж року отримав повідомлення, що видавництво відхилило українські танці, а в грудні 1951 року його повідомили, що збірник з 50 пісень також відхилений. Причиною було те, що він “вживав застарілі прийоми використання хору та надзвичайно громіздко викладений музичний матеріал”. Та справжня причина відмови полягала не в ньому, а в тому, що в цей час йшло цькування всієї української культури. Дозволялося друкування тих творів, які вихваляли більшовицьку владу та її вождя Сталіна.

Матеріальна скрута змусила Ярославенка влітку 1950 року вдруге запропонувати київському видавництву опублікувати два збірники його творів, які були туди надіслані ще у 1946 році і зберігалися від 1948 року у Григорія Верьовки.

У грудні 1950 року львівське відділення СРКУ клопотало перед міською владою про виділення композиторові наряду на отримання палива, бо він жив на окраїні міста, де ще не було газової мережі. У січні 1951 року Музфонд виділив Ярославенкові 750 крб допомоги, але цієї суми було явно замало для нього, хворого склерозом серця, який ще й утримував немічну дружину. Через брак коштів він не зміг використати виділеної у 1951 році путівки на курорт та навіть отримати членський квиток Спілки композиторів СРСР. Адже за його отримання треба заплатити 64 крб.

У цих екстремальних умовах Ярославенко не падав у відчай, а вперто боровся з обставинами. У 1950 році з ним несподівано встановив тісні і теплі зв'язки Г. Ширма, художній керівник Білоруського народного хору в Гродні. Ширма надсилав Ярославенкові для обробки тексти білоруських народних, партизанських та колгоспних пісень. Всього до весни 1953 року композитор обробив 26 білоруських пісень для мішаного хору, 3 – для чоловічого та 3 – для сольною виконання. З листів Ярославенка випливає, що він отримав за цей період не менше як 4565 крб гонорарів. Це були немалі гроші, якщо врахувати, що пенсія композитора, інваліда II групи, становила тоді 204 крб в місяць. А витрати сім'ї зростали. Дружина Євгенія від кіпця 1953 року до самої смерті у березні 1956 року була прикованою до ліжка. На звороті новорічного поздоровлення Г. Ширми на початку 1955 року Ярославенко записав: “У мене зійшлась біда з бідом. Моя дорога дружина лежить уже 10-й місяць в ліжку, бо не може встати на ноги. Я сам мушу все робити, а не маю ні здоров'я, ні сили”.

Ярославенко не тільки обробляв білоруські пісні, а й поширював їх. Декілька з них взяло до свого репертуару польське радіо у Вроцлаві, Гудульський ансамбль пісні і танцю у Станіславові та деякі московські співачки, які бували у Львові на гастролях. У березні 1952 року Ярославенко вислав до “Музгизу” 15 обробок білоруських народних пісень для мішаного хору. Але в умовах, коли це видавництво могло протягом року згідно з планом видати тільки 20 назв видань, то Ярославенко отримував з Москви відписки та завуальовані відмови. Така ж доля чекала там і збірку з 11 його обробок польських народних пісень. У 1956 році це видавництво відмовилося опублікувати його хори на слова І. Франка.

У 1951 – 53 роках Ярославенко також підтримував контакти з Тарасом Франком, який жив у Києві.

Нарешті у 1953 році у Києві був виданий збірник 18 побутово-ліричних українських пісень в обробці Ярославенка. Їх вибрали з надісланих ним 50 пісень. Наклад збірника становив всього 2000 примірників і швидко розійшовся по Україні. На початку 1954 року Ярославенко просив, щоб додрукували ще 3000 примірників, бо ним зацікавилися в Мінську, Варшаві, Кракові, Братиславі, Софії та у Празі. Видавці з “Мистецтва” потішили його, що перевидання буде зроблене у 1955 році. Цього разу вони дотримали слова і у жовтні 1955 року в Києві збірник був перевиданий з включенням у нього 7 нових пісень. Проте намагання Ярославенка перевидати

ЯРОСЛАВ ЯРОСЛАВЕНКО (ВІНЦОВСЬКИЙ) – КОМПОЗИТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

збірники українських танців (свій, Лопатинського та Січинського) закінчилися невдачею. До кінця його життя він не отримав позитивної відповіді на свої запити, які робив від 1946 року.

У 1950-х роках Ярослав Дмитрович писав музику на слова багатьох тогочасних поетів: О. Мотренка, Г. Книша, М. Білого, А. Волощака, В. Глогова, С. Масляка та інших. Переважно це були вірші-одноденки, написані з кон'юнктурних міркувань.

У 1955 та 1950 роках у відповідь на Ярославенкові прохання про падання йому матеріальної допомоги Музфонд виділяв по 1500 карбованців. Та грошей йому постійно бракувало і 15 березня самотній композитор знову просив допомоги на лікування. В останні роки його життя доглядала за ним рідня його брата Юрія, яка переселилася до Львова з Микуличина.

Отримати очікуваної допомоги Музфонду 77-річний композитор уже не встиг. 26 червня 1958 року закінчилося його життя на лавці на вулиці Академічній (тепер пр.Т.Шевченка). Рідня поховала його поруч з дружиною на полі №4 (і Личаківського цвинтаря і встановила скромний пам'ятник.

Вражає те, то 12 лютого 1958 року в листі до прийомного сина Юрія Антоновича, який проживав у Цюріху, Ярославенко писав, що отримує в місяць 700 крб пенсії, якої йому вистачає на гарне прожиття.

Від 1955 року в будинку, збудованому Ярославенком, мешкає його племінник Р.Ю. Вінцовський з сім'єю. Але досі остаточно не вирішена розпочата судова справа про належність цього будинку, який у 1982 році занесений до списку пам'яток історії та культури. На ньому закріплена відповідна металева дошка.

Висновки. Підсумовуючи, ми стверджуємо, що Я. Ярославенко завжди спрямовував творчий пошук до народно-національних джерел, до художньої правди і розкриття глибин духовного світу людини. Його твори відіграли певну роль у процесі розвитку української музики, яка збагатилася культурою своєї доби. Постійна праця композитора над фольклором, оволодіння найважливішими принципами народного музичного мислення спричинили появу високохудожніх мистецьких творів. Твори Я. Ярославенка дали підґрунтя для дальшого розквіту української музики, допомагали композиторам виробити національний музичний стиль.

1. Бермес І. Еволюція хорового руху на Дрогобиччині в контексті розвитку культури Галичини. – Дрогобич: Коло, 2002.

2. Булка Ю. Музична культура Західної України / Історія української музики. – Київ: Наукова думка, 1992. – Т.4. – С. 545 – 590.

3. Бурбан М. Українські хори та дириженти. – Дрогобич: Посвіт, 2006. – С.577.

4. Вінцовський Я. Наші звуки (Збірник творів хоральних). – Липськ: Печатня нот Ф.М. Гайдля. – Вип.1. – (б/р).

5. Діло. – 1905. – Ч.62.

6. Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. – К.,1960. – С.8.

7. Лаба В. Творець українських маршів Ярослав Ярославенко: життєвий і творчий шлях. – Львів, 2000.

8. Людкевич С. До відповіді д. Я. Ярославенка. – Дослідження, статті, рецензії, виступи. – Львів: Видавництво М.Коць, 2000. – Т.2. – С. 452 – 454.

9. Михальчишин Я. З музикою крізь життя. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 196 – 197.

10. Музичні вісти (Львів) – 1934. – №1. – С. – 1.

11. Никорак Н. Видавнича діяльність Ярослава Ярославенка і нотне видавництво “Торбан” // Записки НТШ. Праці музикознавчої комісії. – Том ССXLVII. – Львів, 2004. – С. 445 – 454.

12. Ониськів М. (ред.) Українські пісні-гімни: історія та родовід // Тернопіль, 1992. – №1. – С. 30, 32, 33.

13. Осадця О. З історії українського нотодрукування // Записки НТШ. Праці Музикознавчої комісії. – Т. ССXXXII. – С. 426 – 437.

14. Пам'яті композитора (Я.Д. Ярославенка) // Ленінська молодь. – 1958. – 2 липня.

15. Підківка О. Я.Ярославенко // Після довгих років забуття (Про життя і творчість українських композиторів). – Львів, 2003. – С. 52 – 68.

16. Рудницький А. Про музику і музик. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980. – С. 210.

17. Статут, протоколи і листування про заснування видавництва “Торбан” // ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 1., арк.. 5 – 9.

18. Ханік Л. Історія хорового товариства “Боян”. – Львів, 1999. – С. 89.

19. Черепанин М. Музична культура Галичини. – Київ: Вежа, 1997. – С. 9, 19, 144, 274.

20. Черепанин М. Музичне видавництво “Станіславівський Боян” // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). Праці Музикознавчої комісії. – Львів, 1996. – Т. ССXXXII – С. 438 – 445.

21. Штундер З. Листи Дениса Січинського до Ярослава Вінцовського // Записки НТШ. Праці Музикознавчої комісії. – Львів, 1993. – Т.ССXXXVI. – С. 281 – 304.

22. Штундер З. Станіслав Людкевич. Життя і творчість. – Львів, 2005. – Т.1.

